

Henrik Gundenäs

Varför yttrandefrihet?

Yttrandefrihet har blivit en högerfråga. Liksom sina åsiktsfränder i stora delar av övriga Europa och världen har den svenska ytterhögern under senare år velat framställa sig som dess varmaste vän och försvarare. Den har lyckats i så måtto att nästan alla yttrandefrihetsfrågor som inte handlar om situationen i andra länder – om den i Eritrea fängslade journalisten Dawit Isaak, om den i Kina fängslade förläggaren Gui Minhai,

om den utstampade åsiktsfriheten i Ryssland – har kommit att formuleras på ett sätt som bekräftar ytterhögerns världsbild och dess självbild som etablissemangsfientlig underdog.

Ytterhögern, alltså Sverigedemokraterna och dem närstående grupper, klagar på den svenska åsiktskorridoren, där inga motvalls åsikter kan yttras utan risk för repressalier och det vänsterliberala etablissemangets unisona fördömande.¹

---

1. Många debattörer av olika schatteringar har vittnat om att Sverige är ett litet, »trångt« land och att utrymmet för avvikande åsikter i den offentliga debatten är begränsat, men det flitigt brukade ordet »åsiktskorridor«, som ursprungligen myntades av statsvetaren Henrik Ekengren Oscarsson, har med tiden nästan uteslutande kommit att syfta på vänsterns förmodade åsiktsdominans eller åsiktsmonopol. Detta är i sig en indikation på att högerns åsiktsgenomslag inte är så begränsat.

Den protesterar mot sin marginalisering i det offentliga samtalet, som behärskas av genusideologer, mångkulturalister och kulturmarxister. Den vänder sig emot public service och övriga PK-medier, som går alla dessa gruppers ärenden och utsätter Sverigevännerna för ett godtyckligt åsiktsförtryck. Hos de ytterhögeranhängare som främst vistas på Flashback och andra nätföra är påståendena om den beskurna yttrandefriheten grövre och vildare.²

Dock vet vi tillräckligt om vad som händer när ytterhögerpartier griper makten. Ungern är kanske det mest belysande exemplet. Premiärminister Viktor Orbán, ordförande för det tidigare konservativa men numera populistiskt högerextrema partiet Fidesz, har strypt den offentliga finansieringen av oberoende medier och organisationer. Även i övrigt har han försvårat deras verksamhet, bland annat genom att hota med böter för dem som sprider »obalanserade« uppgifter. Han har köpt upp tidningarna och donerat dem till en regeringstroget stiftelse. Han har tagit kontroll över public service, vars rapportering inte längre avviker från regeringspartiets linje. Den sis-

ta oberoende radiokanalen har förlorat sitt sändningstillstånd. Central-europeiska universitetet, ett privat universitet finansierat av ungersk-amerikanen George Soros, har blivit utkastat ur landet och bedriver numera sin verksamhet från Wien.³ Ungerska domstolar har flera gånger befunnits kränka artikeln om yttrandefrihet i Europakonventionen om mänskliga rättigheter genom sin hantering av fall där offentlig- eller privatanställda har blivit uppsagda på grund av brott mot tystnadsplikten.⁴

Korruption är en viktig mekanism i sammanhanget. I alla länder där ytterhögerpartier griper makten börjar staten alltmer fungera som en maffia. En liten klick politiker, tjänstemän och affärsmän håller varandra om ryggen, och det blir farligt för alla som kommer fram till att de inte stillatigande kan äse eländet – journalister, akademiker och andra medborgare. Ungern anses numera vara det mest korrupta landet i EU.⁵

Sverigedemokraterna har länge sneglat mot Ungern. För några år sedan yttrade sig SD:s dåvarande riksdagsledamot Kent Ekeröth i riksdagen:

2. Underdogmentaliteten och etablissemangsfientligheten blir knappast mindre när ytterhögerpartier kommer till makten, vilket visade sig tydligt under Donald Trumps tid som USA:s president 2017–2021.

3. Se vidare Cas Mudde, *Ytterhöger i dag* (2022 [2019]), s. 152–154, och Andrea Petós text i detta nummer.

4. Se *Matúz v. Hungary*, Europadomstolens dom nr 73571/10 den 21 januari 2015; *Herbai v. Hungary*, Europadomstolens dom nr 11608/15 den 5 november 2019.

5. Transparency International, *Corruption Perceptions Index 2022* (2023), s. 11.

Fru talman! I det här konstiga landet Sverige – det mest extrema av alla världens demokratier, förmodligen – har ett land i vårt Europa på senare tid framställs som ont, odemokratiskt och totalitärt. Att detta land av svenska medier och de sju vänsterliberala krafterna i denna kammare har utmålats på detta sätt är inte så konstigt. Landet står nämligen för raka motsatsen till vad folk i den här kammaren, sD:are undantagna förstås, är och har gjort med det här landet. Det står för sunt förnuft, värnandet av sin egen kultur och sitt eget folk och skyddandet av Europas gränser. [...] Jag talar så klart om Ungern. Därför, fru talman, vill jag rikta ett tack till den främsta statsledaren i världen just nu.⁶

På grundval av detta enskilda exempel vore det enkelt att säga att ytterhögerens engagemang för yttrandefrihet saknar all trovärdighet, för oavsett vad man tror om det svenska debattklimatet måste det vara skillnad mellan åsiktskorridor och åsiktsstopp. Det kan ju ligga nära till hands att tala om hyckleri, men den sortens beskyllning biter inte riktigt. Hyckleri skulle det röra sig om endast ifall Sverigedemokraterna opererade med ungefär samma begrepp om demokrati och yttrandefrihet som större delen av övriga samhället. Ingenting talar egentligen för det. När

sverigedemokrater säger demokrati, menar de förmodligen etnokrati, det vill säga ett system där den politiska makten utövas av de rättrogna delarna av en privilegierad etnisk majoritetsgrupp. Och när de säger yttrandefrihet, menar de förmodligen friheten hos den etniska svensk som frigjort sig från PK-etablissemangets mångkulturalistiska tvångsideologi och ohindrat kan uttrycka sin nationella självkänsla och trycka den i halsen på andra. Kanske har man på vissa håll därför underskattat det ideologiska avståndet till Sverigedemokraterna och andra grupper på ytterhögerkanten. För deras ideologer och visionärer behöver det inte alls finnas någon motsättning mellan att försvara yttrandefriheten och att försvara Ungern.

På så sätt kanske också högerhotet mot yttrandefriheten är ännu större än vad som ofta antagits. Hotet skulle inte bara bestå i risken för nedmontering av de institutioner som möjliggör en mer substantiell yttrandefrihet så som vi kommit att förstå den, utan också i byggandet och spridandet av en ny och mycket främmande uppfattning om vad yttrandefrihet innebär. I det här sammanhanget vet vi ännu inte vad de mer ominösa formuleringarna i Tidöavtalet ska betyda – men vi vet att på papperet betryggande formuleringar, såsom den om vikten av armlängds avstånd

---

6. Kent Ekeröth i riksdagens utrikespolitiska debatt den 14 februari 2018, videoupptagning på Sveriges Riksdags webbplats.

i kulturpolitiken, kan spela Sverigedemokraterna i händerna.⁷

Det är följdriktigt att högerens och ytterhögerens angrepp mot svenska medborgares och till Sverige nyanlända personers demokratiska rättighet att uttrycka sig fritt har blivit den yttrandefrihetsfråga som främst kommit att sysselsätta den svenska mittens och vänsterns forskare och debattörer. Man har naturligtvis först och främst uppmärksammat de legala inskränkningarna av yttrandefriheten i länder där den populistiska radikalhögeren kommit till makten och varnat för en liknande utveckling i Sverige. Man har också pekat på att hätsk opinionsbildning med högerideologiska förtecken i praktiken minskar yttrandefrihetens spelrum genom att skrämma andra till tystnad. Det som med en direktöversättning från engelskan kommit att kallas »hatspråk«, en term som i det svenska sammanhanget fångar in hatiska yttranden både innanför och utanför det straffbara området enligt lagen om hets mot folkgrupp, är ett

förgiftat, avhumaniserande språk i vars förlängning hela grupper riskerar att bli utstötta ur samhället. Hatets språk har sagts kortsluta det offentliga samtalet, radera ut det område mellan människor som möjliggör ömsesidig förståelse och riskera att göra alla till sektmedlemmar inuti egna filterbubblor.⁸

De inre och yttre angreppen mot de demokratiska institutionerna, tendenserna till förskjutning av yttrandefrihetens innebörd och försöken att tysta motståndare aktualiserar frågor om samhällets och kulturens motståndskraft. Hur väl rustade är vi mot högerhotet? Och hur övertygade är vi egentligen om yttrandefrihetens värde, vi som inte sympatiserar med Sverigedemokraterna? Det är frågor som vi undersöker i det här numret av *Fronesis*.

Yttrandefrihetsdebatter

För inte så länge sedan trodde man att tiden talade för demokratin och därmed för yttrandefriheten. Statsvetarna studerade demokratins allt större utbredning och konsolidering

7. Kristdemokraterna, Liberalerna, Moderaterna och Sverigedemokraterna, *Tidöavtalet. Överenskommelse för Sverige* (2022), s. 61. Sverigedemokraterna tolkar denna skrivning så att principen om armlängds avstånd tidigare inte har upprätthållits; den offentligt finansierade kulturen har varit vänstervriden.

8. Den sista formuleringen är Ola Larsson; se hans artikel »Vad är hatspråk?«, i Jesper Bengtsson, Ingrid Carlberg och Henrik Sjöberg (red.), *Du blir vad du säger. Om hatspråk, yttrandefrihet och vikten av ett demokratiskt samtal* (2021), s. 87. – Ytterhögerens ideologer skulle invända att det vänsterliberala åsiktsmonopolet på motsvarande sätt tvingar Sverigevännerna till tystnad. Mot jämförelsens rimlighet talar bland annat att samhällsdebattens tyngdpunkt har förskjutits längre högerut än vad som vore rimligt sett till Sverigedemokraternas väljarstöd och att ytterhögeren förfogar över ett våldskapital som saknar motsvarighet i andra änden av det politiska spektrumet.

efter Sovjetunionens fall och kalla krigets slut; snart skulle den omspanna hela världen.⁹ Numera studerar de hur dess utrymme krymper allt eftersom illiberala och auktoritära regimer vinner mark. På det till Göteborgs universitet knutna V-Dem-institutets webbplats kan den som är intresserad följa yttrandefrihetens fallande tendens om inte i realtid, så i varje fall per år och land under det senaste tjugotalet åren.¹⁰ Den mellanstatliga organisationen International IDEA visar i sin senaste rapport om den globala demokratins tillstånd att rörelsen mot auktoritärt styre är dubbelt så vanlig som rörelsen mot demokrati, att 50 procent av de odemokratiska länderna har blivit mer repressiva och att hälften av världens demokratiska länder är på tillbakagång. I Asien och Stillaohavsregionen har minst femton länder stiftat lagar som inskränker yttrandefriheten bara under de senaste fem åren.¹¹

Sverige då? I den svenska självbild- en har ingått en stolthet över yttrandefrihetens grundlagsskydd och kanske särskilt över tryckfrihetens långa anor. Den första svenska tryckfrihetsförord-

ningen antogs 1766, över halvtannat sekel före det demokratiska genom- brottet, och den viktiga offentlighets- principen är av samma datum. Inom det område som yttrandefriheten skyd- dar – ett historiskt föränderligt område vars gränser för närvarande går vid bland annat förtal, hets mot folkgrupp, olaga våldsskildring, uppvigling, olaga hot och spioneri – har yttrandefriheten med rätta betraktats som oundgänglig för demokratin.

Men yttrandefrihetens värden är kanske inte så folkligt förankrade som vi vill tro. En forskningsrapport om politisk tolerans från förra året visade på en »påfallande utbredd benägen- het bland respondenterna att vilja in- skränka grundläggande fri- och rättig- heter för den mest ogillade gruppen«. Över en femtedel av de tillfrågade kunde tänka sig att dra in den mest ogillade gruppens rätt att uttrycka sina åsikter i tal och skrift. Särskilt anmärkningsvärt är kanske att mis- tron mot yttrandefriheten inte var mycket mindre bland dem som sym- patiserade med Socialdemokraterna än bland dem som sympatiserade med

9. Det mest kända och av verkligheten motbevisade bidraget i den genren var *Historiens slut och den sista människan* (1992), vars författare Francis Fukuyama menade att de geopolitis- ka händelserna i slutet av 1980-talet hade uttömt alla alternativ till den marknadsliberala demokratin.

10. https://v-dem.net/data_analysis/CountryGraph, parameter *freedom of expression*. Se även Steven Levitsky och Daniel Ziblatt, *Så dör demokratier* (2020 [2018]); Ivan Krastev och Stephen Holmes, *Ljuset som försvann. En vidräkning med imitationens epok* (2019).

11. International IDEA, *The Global State of Democracy 2022. Forging Social Contracts in a Time of Discontent* (2022), s. 1, 21.

Sverigedemokraterna (25 respektive 28 procent).¹²

Också svenska politiker och opinionsbildare kan finna det alltför krävande att slå vakt om yttrandefrihetens värden. Jag ska ge ett par nutidsexempel som illustrerar detta.

När konstnären Lars Vilks ritade profeten Muhammed som rondellhund år 2007 utbröt stora protester i delar av den muslimska världen. Vilks blev under de följande åren utsatt för mordhot och mordförsök och fick leva med livvaktsskydd. Många debattörer försvarade konstnärens yttrandefrihet och påpekade att hädelse inte är ett brott enligt svensk lag (lagen om trosfrid avskaffades 1970). Men Peter Weiderud, dåvarande förbundsordförande för Sveriges kristna socialdemokraters förbund, numera Socialdemokrater för tro och solidaritet, menade ändå att Vilks hade missbrukat sin yttrandefrihet: »Har vi, som entydigt vill ta strid för yttrandefriheten och Lars Vilks rätt att kritisera islam, samtidigt haft förmågan att säga att det inte alltid är lämpligt, rimligt eller konstruktivt att

använda den rättigheten till att kränka människor?»¹³ Nalin Peggul, dåvarande ordförande för Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, sade sig å ena sidan vilja försvara yttrandefriheten: »Även om jag som muslim blir kränkt av att Lars Vilks framställer profeten Mohammed som rondellhund försvarar jag hans rätt att få göra det.« Men å andra sidan: »Yttrandefriheten är dock inte ovillkorlig. Kritik av tron får inte gå över i kränkning av dem som tror.« Och vidare: »För mig är en konstnär någon som slår uppåt, mot överheten. Inte nedåt på en svag grupp som redan ligger.«¹⁴

Vänsterdebattören Kajsa Ekis Ekman ansåg för sin del att Vilks teckning var en provokation och som sådan varken en politisk protest eller ett konstverk i egen rätt. Den provocerade kan antingen bli upprörd eller hålla tyst, men förlorar i bägge fallen. »Att dölja detta spel bakom slagord om yttrandefrihet är ohederligt.«¹⁵ Författaren och teologie doktorn Ann Heberlein, som på den här tiden fortfarande tillhörde den breda vänstern, menade att yttran-

12. Tomas Persson och Sten Widmalm, »Politisk tolerans och själv censur i orostider«, i Ulrika Andersson m.fl. (red.), *Du sköra nya värld. SOM-undersökningen 2021* (2022), s. 106–108, citatet på s. 106. Frågan löd: »Anser du att personer som tillhör den grupp som du mest ogillar borde få göra följande? [...] Uttrycka sina åsikter i tal och skrift.«

13. Peter Weiderud, »Dags att ta avstånd från Vilks hädelser«, i *Expressen* den 14 december 2010.

14. Nalin Peggul, »Varför kränka vanliga muslimer?«, i *Svenska Dagbladet* den 11 mars 2010; Karin Thurffjell, »Peggul: Vilks sparkar nedåt«, i *Svenska Dagbladet* den 10 mars 2010.

15. Kajsa Ekis Ekman, »Stoppskylt. Talet om det fria ordet stänger samtalet«, i *Dagens Nyheter* den 16 mars 2010.

defriheten är en moralregel som syftar till att möjliggöra ett öppet samtal mellan grupper och att den förutsätter ett visst mått av personligt ansvar. Vilks hade inte visat någon vilja att komma överens med andra och brustit i moral genom att uppträda hädiskt och respektlöst.¹⁶

Inte bara vänstern markerade avstånd. Före detta domprosten Johan Unger skrev i *Nerikes Allebanda*, en av de tidningar som hade publicerat Vilks teckning 2007, att yttrandefriheten är en självskriven mänsklig rättighet, som dock måste vägas mot andra mänskliga rättigheter. Så långt hade han givetvis rätt. Men inom islam, fortsatte han, finns inte samma tradition som inom kristenheten av att tåla kränkningar av tron. »Man borde inte utnyttja sin yttranderätt i denna trosfråga, om den försvårar en ansträngd samlevnad.«¹⁷ *Svenska Dagbladets* kulturchef Stefan Eklund framhöll att alla som värnar om demokrati och yttrandefrihet också måste värna Vilks rätt att teckna rondellhundar. Men med friheten följer ett ansvar. Vilks hade inte tagit ansvar, utan var i stället fullt upptagen av att bryta mot normer i ett ständigt pågående varumärkesbyggande där han »använder kränkningen som enda stilmedel«.¹⁸

En debatt om konstnärlig frihet i ett samhälle där yttrandefriheten är rättsligt vunnen blir märkligt statisk med förutsägbara och låsta positioner. Den diskussion som fördes om Vilks rondellhund för tio–femton år sedan körde fast i frågan om huruvida det stod konstnären moraliskt, religiöst eller politiskt fritt att utöva en grundlagsskyddad rättighet. Den kunde ha blivit intressantare om diskussionsdeltagarna reservationslöst hade försvarat Vilks yttrandefrihet och gjort ett försök att bedöma hans verk på konstnärliga grunder. En konstnärlig bedömning kan förstås innefatta moraliska och politiska omdömen, men den kan inte byggas upp kring ställningstaganden som är yttre i förhållande till konstens område (och särskilt känsligt blir det givetvis när politiker inte ser till att hålla armlängds avstånd till konstutövare).

Inte nog med det. I debatten om Vilks framträdde ett kommentariat som betygade sin uppslutning bakom yttrandefrihetens värden, men som frågade sig om det verkligen ska vara nödvändigt att utöva denna grundlagsskyddade rättighet på ett moraliskt, religiöst eller politiskt alltför fritt sätt – som med andra ord inte försvarade yttrandefriheten alls. Debattörerna gav

16. Ann Heberlein, »Vad vill Vilks?«, i *Expressen* den 22 mars 2010.

17. Johan Unger, »Har han rätt att häckla?«, i *Nerikes Allebanda* den 17 mars 2010.

18. Stefan Eklund, »Vad gör Lars Vilks med sin frihet?«, i *Svenska Dagbladet* den 11 mars 2010. Fler exempel på politiker och opinionsbildare som inte stod upp för Vilks när det blåste kring honom finns i Sakine Madon, *Inget är beligt. Sverige och debatten om yttrandefrihet* (2022), s. 26–37.

sig sken av att diskutera yttrandefrihetens gränser, men diskuterade egentligen det anständigas eller det lämpligas gränser enligt vad de själva ansåg. På sätt och vis upprepade de bara det som Gustav III sade två år efter sin statskupp: »[T]ryckfriheten är ej skadlig i gemen, men endast farlig igenom dess missbruk.«¹⁹ Eller det som statsminister Per Albin Hansson sade hundrafemtio år senare: »Vi värdera högt vårt fria ord och ingen hos oss vill förkväva det. Så mycket mera ha vi rätt att kräva ansvarskänsla och självtukt vid handhavandet av denna dyrbara gåva.«²⁰

Men yttrandefriheten är inte en gåva utan en tillkämpad rättighet och som sådan alltid främst motståndarens rättighet. Den upplöses om den formuleras som en rättighet enbart för den egna gruppen – ingenting kan vara enklare än att försvara rätten att uttrycka en åsikt som man själv sympatiserar med eller rätten att utveckla ett konstnärligt uttryck som man själv finner intressant. John Stuart Mill formulerade tanken redan i *Om friheten*: »Egendomligt nog erkänner man ofta att det finns goda skäl för yttrandefrihet men man sätter sig emot att de tillämpas på »ytterlighetsfall«; man inser icke, att om

dessa skäl icke duga för ytterlighetsfall, så duga de över huvud taget icke.«²¹

Lars Vilks omkom i en bilolycka i oktober 2021. Striden om hans eftermäle pågår, men femton år efter rondellhunden har i varje fall själva konstdiskussionen börjat – det vill säga diskussionen om huruvida Vilks konst är intressant eller ointressant, bra eller dålig.²²

Sexton år efter Vilks konstverk skulle en annan yttrandefrihetsaktion på svensk mark väcka ont blod i utlandet. Den 12 januari 2023 hängdes en docka föreställande Turkiets president Recep Tayyip Erdoğan upp och ner i en lyktstolpe utanför Stockholms stadshus. Bakom aktionen låg Rojavakommittéerna, ett nätverk för solidaritet med den revolutionära rörelsen i Kurdistan, som på detta sätt ville protestera mot den turkiska regimen och mot den svenska regeringens långtgående eftergifter för turkiska krav under arbetet för svenskt medlemskap i Nato.

Företrädare för den turkiska regeringen blev givetvis rasande. Statsminister Ulf Kristersson (M) var nästan lika rasande: »Jag förstår Turkiets ilska – vi hade visat exakt samma ilska – vi hade hänt i ett annat land, riktat mot en svensk ledande politiker.«²³ Utrikes-

19. Gustav III, »Yttrande till Protokollet i Råd-Kammaren, angående Tryckfriheten, den 26 april 1774«, i Gustaf III, *Dramatik och vältalighet* (2021), s. 454.

20. Per Albin Hansson, radiotal den 1 september 1939 efter Tysklands invasion av Polen.

21. John Stuart Mill, *Om friheten* (1945 [1859]), s. 37.

22. Se till exempel Márten Arndtzén, *Konsten är vi* (2022). Vidare om Vilks, se Niklas Orrenius, *Skotten i Köpenhamn. Ett reportage om Lars Vilks, extremism och yttrandefrihetens gränser* (2016).

minister Tobias Billström (M) gick ännu längre: »Att genomföra en slags låtsasavrättning av en utländsk demokratiskt vald ledare är förkastligt i sig [...]«, »[E]tt sabotage mot den svenska Natoansökan [...]«, »Denna skamlösa handling riskerar nu att försvåra och försena den process där Sverige och vår blivande allierade Turkiet steg för steg byggt förtroende för varandra [...]«.»²⁴ Det blev regeringskollegan Johan Pehrson (L) som fick säga det uppenbara och nödvändiga: »Vi har yttrandefrihet i Sverige, man får säga vad man vill.«²⁵ Miljöpartiets språkrör Märta Stenevi slog fast samma sak fast med större övertygelse: »Svensk yttrandefrihet ska inte inskränkas, och absolut inte för att en auktoritär ledare i ett annat land har synpunkter på hur människor i vårt land använder den. I Sverige måste man kunna kritisera makthavare utan att utsättas för repressalier från staten.«²⁶

Den här gången var det högern snarare än vänstern som hade bekymmer med yttrandefriheten.

Yttrandefrihetsdiskussionerna kring rondellhunden och Erdoğanockan var inte så smickrande för en del av deras deltagare, men på andra områden och i andra sammanhang har det funnits opinionsbildare vilka uppträtt som yttrandefrihetens principiella försvarare. Inom den svenska vänstern kommer man framför allt att tänka på Jan Myrdal, som i en rad artiklar under 1980- och 1990-talen, framför allt i *Expressen* och *Dagens Nyheter*, försvarade den franske litteraturdocenten Robert Faurissons rätt att förneka den nazityska massutrotningen av judar och gaskamrarnas existens.²⁷

Många upprördes över Myrdals ovilja att fördöma de åsikter som Faurisson hade uttryckt. Det framstod för dem som obegripligt att Myrdal vägrade att

23. Nils Stahle, »Kristersson om aktionen med Erdoğan-docka: Avskryvt – förstär Turkiets ilska«, SVT *Nyheter* den 13 januari 2023.

24. »Uttalande från utrikesminister Tobias Billström med anledning av låtsasavrättning«, regeringens webbsida den 13 januari 2023.

25. Markus Botsjö och Natalie Radlovacki, »Pehrson: »Jag försvarar rätten att protestera mot Erdoğan«, SVT *Nyheter* den 16 januari 2023.

26. Malin Hansson, Daniel Ingmo och Gusten Holm, »SD:s dockilska: Hot om våld hör inte hemma«, i *Expressen* den 16 januari 2023.

27. Frankrikes nationalförsamling antog år 1990 »Gayssot-lagen«, som gjorde det straffbart att yttra tvivel om massförintelsen av judar, men i Sverige var det inte olagligt att förneka folkmord och brott mot mänskligheten när Faurisson besökte vårt land under 1990- och 2000-talen. En parlamentariskt tillsatt kommitté har utrett möjligheterna av ett svenskt förbud och redovisade sitt uppdrag den 20 april 2023. Kommittén föreslog att ett särskilt straffansvar ska införas för förnekande, urskuldande och uppenbart förringande av folkmord, brott mot mänskligheten eller andra krigsförbrytelser.

ta ställning till Faurissons påståenden om att något folk mord aldrig hade ägt rum och att staten Israel hade exploaterat folk mordslögnen.²⁸ Men om vi antar att Myrdal enbart var ute efter att försvara yttrandefriheten, och alltså inte ville bidra till spridning av antisemitisk propaganda, kan vi ställa den principiella frågan om huruvida yttrandefrihetsplädering bör kombineras med fördömande av de åsikter för vilkas skull någons yttrandefrihet är eller skulle kunna vara hotad. Publicisten Svante Nycander tyckte inte det: »Det rätta tillfället att kritisera och fördöma en man är inte när han utsätts för represalier för sina åsikters skull. Vill man skydda hans yttrandefrihet får man ta risken att bli betraktad som medskyldig och kanske rent av opålitlig i sitt motstånd mot sådant som nazism och folk mord.«²⁹ Om man är för yttrandefrihet, får man enligt denna uppfattning vara beredd att betala ett pris för den.

Det kan nog stämma att den som principiellt försvarar någon annans rätt att uttrycka en avskydd åsikt löper risken att själv uppfattas som suspekt. Men varför skulle det vara olämpligt att ta politiskt avstånd från en sådan åsikt uttryckt av en person vars demokratiska rättigheter man bemödar sig att försvara? Jag kan tänka mig två skäl. Det första skulle vara att man bör välja

en värdig motståndare: att bemöta en förintelseförnekare vore liktydigt med att »adla sin kritiker« och behandla en antisemitisk konspirationsteori som en legitim åsikt bland andra. Mot ett sådant krav på motståndaren talar att vissa farliga idéer har blivit så utbredda att det blivit nödvändigt att tillbakavisa dem på nytt. Det andra skälet, kanske det som föresvävade Nycander, skulle vara att man bör vänta med att bedriva polemik till dess motståndarens rätt att gå i svaromål är garanterad, alternativt att man kunde riskera att uppfattas som slirig i sitt principiella försvar för motståndarens rätt om man blandade in sin egen motvilja mot det som uttryckts – att man därmed kunde utsätta sig för misstankar om bristande pålitlighet i yttrandefrihetsfrågor ungefär som Weiderud eller Pekgul i fråga om Vilks. Men nog vore det möjligt att vara både principiellt och politiskt tydlig. Att gå till rätta med en åsikt som i och för sig inte är förbjuden – sammanfattar inte den dubbelheten villkoren för demokratisk åsiktsbildning? När är rätta tillfället att kritisera en uppfattning om att folk mord inte har begåtts – när uppfattningen i fråga inte längre är kontroversiell, när den upphört att vara i någon mening förföljd?

Även om man skulle vilja ge Myrdal rätt att undvika sakfrågan, finns det

28. Se till exempel Arne Ruths debattinlägg i *Expressen* den 11 mars 1981.

29. Svante Nycander, »Jan Myrdal och det fria ordet« [1991], i Nycander, *Yttrandefrihet* (1994), s. 54.

en sak som Nycander förbisåg eller underlät att nämna, nämligen att även ett förbehållslöst yttrandefrihetsförsvaret kan maskera vissa intressen som sätter i fråga det principiella ställningstagandet. Hos Myrdal var detta ganska tydligt fallet. I fråga om Faurisson tycktes han vilja bryta det antifascistiska samförståndet om den nazistiska utrotningen som ett historiskt unikt brott med just judarna som huvudsaklig måltavla.³⁰ I andra yttrandefrihetsfrågor var hans engagemang påtagligt nationellt orienterat; han ville slå vakt om den folkliga frihet som erövrats genom den svenska tryckfriheten och yttrandefriheten och försvara den mot yttre hot i form av exempelvis EU-lagstiftning. I åter andra fall kunde hans frihetspatos kollidera med hans antiimperialistiska och egentligen kulturrelativistiska hållning, som i sådana fall övertrumfades hans försvar för det fria ordet; han ville inte uttala sig emot Kinas behandling av dissidenter eller Irans fatwa mot Salman

Rushdie.³¹ Under allt detta låg av allt att döma en psykologisk disposition att låta sig styras av den inhemska lärda opinionen, fast negativt: om åsiktseliten var för, var han emot. Sammantaget har jag intrycket av att yttrandefrihet för Myrdal var ett politiskt och personligt kampmedel i vissa situationer snarare än ett demokratiskt kärnvärde.³²

Det kan finnas andra strategiska eller pragmatiska argument för yttrandefrihet. Ett vanligt vänsterargument är att yttrandefriheten måste försvaras därför att en inskränkning av det fria ordet skulle kunna slå tillbaka: i dag högern, i morgon vänstern. Ett annat argument är att bojkotter och förbud kan vara ineffektiva eller till och med motverka sitt syfte, då man löper risken att göra de bojkottade eller förbjudna grupperna till martyrer och öka uppmärksamheten för deras sak. Ett tredje är att förbud mot exempelvis nazistiska symboler kan vara svåra att utforma och dra ett visst löje över lagstiftaren:

30. Se vidare Henrik Bachner, *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945* (1999), vars femte kapitel ägnas debatten om Faurisson.

31. Med kulturrelativism syftar jag på Myrdals resonemang om att alla kulturer och religioner har sina tabun, att den västerländska yttrandefrihetskritiken av fatwan mot Rushdie kringgick frågan om kätteri enligt den islamiska rättstraditionen och att den därmed röjde eurocentrism och kulturimperialism; se till exempel Jan Myrdal, »Den fördömde Rushdie«, i *Expressen* den 22 februari 1989. Författaren Kerstin Ekman trädde till Rushdies försvar och talade principiellt om tryck- och yttrandefrihet i en föreläsning vid Svenska Rushdiekommitténs offentliga möte i Stockholm den 15 oktober 1994, tryckt i den lilla skriften *Rätten att häda* (1994) och återtryckt i tidskriften *Essä* nr 5 2020.

32. Myrdals ställningstaganden i yttrandefrihetsfrågor är ett kapitel för sig. Många av hans texter i ämnet finns samlade i hans nittonde skriftställning *Det odelbara ordet. Texter om yttrande- och tryckfrihet och rasism* (2002).

skillnaderna är små och flytande mellan varghaken och Svenska signaltrupernas emblem, mellan hakkorsen och Fantomens goda tecken.³³

Värdet av ett yttrandefrihetsförsvaret som bygger på strategiska eller andra yttre överväganden blir onekligen något devalverat. Frågan är om det egentligen är så mycket värdefullare än ett försvar för en ansatt åsikt som man själv omfattar eller för ett ifrågasatt konstnärligt uttryck som man själv känner sig befryndad med.

Varför yttrandefrihet?

– det korta svaret

Hur skulle då ett godtagbart principiellt försvar för yttrandefriheten kunna se ut? Annorlunda uttryckt: Varför yttrandefrihet om det yttersta syftet inte är att försvara den egna gruppens möjligheter att komma till tals?³⁴

Det korta och bästa svaret är det som redan antytts: yttrandefriheten är ett demokratiskt kärnvärde. En underlåta i en för- eller odemokratisk stat

eller en underlydande i en hierarkisk organisation kan ha yttranderätt men har det oftast inte; en medborgare har yttrandefrihet. Utan yttrandefrihet – enligt Regeringsformen »frihet att i tal, skrift eller bild eller på annat sätt meddela upplysningar samt uttrycka tankar, åsikter och känslor« – ingen fri åsiktsbildning, ett vidare begrepp som rymmer inte bara den enskildes tanke-, åsikts- och yttrandefrihet, utan också möjligheten att bilda sig en grundad mening, att låta andra ta del av den och att ta till sig deras meningar.³⁵ Utan fri åsiktsbildning inget offentligt samtal och ingen kritisk debatt. Den tyska socialisten Rosa Luxemburg sade det redan 1918 apropå den begynnande utvecklingen i Sovjetryssland: »Utan allmänna val, ohämmad press- och församlingsfrihet, fri meningskamp, utdör livet i varje offentlig institution, blir ett skenliv där byråkratin ensam förblir det aktiva elementet.«³⁶

Om dessa formuleringar ter sig något luftiga och svåra att praktiskt ta till sig, så beror det på dåliga erfarenheter

33. Thure Jadestig, »Dåligt förbud mot nazistiska symboler« [1996], i Jadestig, *Kamp för åsiktsfrihet och debattthygien* (1997), s. 19–25. Här kan man också påminna sig om hur 1830-talets tidningsmän kringgick dåtidens indragningsmakt genom att döpa om sina tidningar och anlita bulvaner som ansvariga utgivare.

34. Den amerikanske litteraturteoretikern Stanley Fish har formulerat det mest ohöjlt subjektivistiska yttrandefrihetsförsvaret som jag stött på: »Yttrandefrihet« är bara det namn vi ger åt språkhandlingar som tjänar sådana politiska syften vi vill uppnå; och detta namn ger vi åt av oss föredragna språkhandlingar när vi kan, när det står i vår makt att göra så [...]« (Stanley Fish, *There's No Such Thing as Free Speech, and it's a Good Thing, Too* (1994), s. 102).

35. Regeringsformens andra kapitel, »Opinionsfriheter«, 1 §.

36. Rosa Luxemburg, *Den ryska revolutionen* (1988 [1918]), s. 49.

av det demokratiska samhällets sätt att fungera och en misstanke om att orden inte alls motsvarar den verklighet som de är avsedda att säga något om. De som debatterar demokrati och yttrandefrihet har i det läget två möjligheter.

Den *ena* möjligheten är att förkasta demokratin och yttrandefriheten som en chimär och en bluff. Det var ståndpunkten hos delar av 1960- och 1970-talens vänster. Den borgerliga demokratin var för många av den tidens debattörer, särskilt för leninisterna, ett redskap för klassherravälde, en möjlig form för kapitalistklassens styre vid sidan av militärdiktatur, fascistisk diktatur och så vidare. Ett mildare styre visserligen, men som herraväldeform betraktad inte fundamentalt annorlunda, och absolut inte någon verklig folk-makt. Yttrandefriheten ägnades sällan någon mer ingående behandling vare sig som element i den borgerliga demokratin eller som önskvärt inslag i ett på verklig folk-makt byggt samhälle. Men inte bara bland leninisterna utan också bland den »nya vänsterns« debattörer, som vände sig emot den ortodoxa marxism-leninismen och som kallade sig demokratiska socialister, behandlades yttrandefrihetsfrågorna ganska tankspritt och förstrött. I *En ny vänster*, den svenska nya vänsterns program-skrift från 1966, diskuterades företags-

demokrati och kulturpolitik, men inte yttrandefrihet särskilt.³⁷

Den kritiska teoretikern Herbert Marcuse hörde till dem som omkring samma tid faktiskt skrev om yttrandefriheten i det avancerade demokratiska samhället. En förutsättning för denna yttrandefrihet, noterade han, är att dess utövare inte går från ord till handling. De som verkar för samhällsförändring får lov att diskutera fritt på villkor att de förblir oförargliga för den överväldigande majoriteten. Den »rena« tolerans som vägrar att ta ställning ger olika minoriteter rätt att uttrycka vad som alltid kommer att vara minoritetsuppfattningar, men ställer sig därigenom bakom den rådande intoleransen och det rådande förtrycket. En verklig tolerans kan inte avhålla sig från att göra åtskillnad mellan det som yttras; de fascistiska och nazistiska ledarnas tal var direkta prologer till massakrer som hade kunnat undvikas med en annan politik. I det samhälle som vuxit fram efter det förödande världskriget och i en situation där hela mänskligheten kan utplånas på ett ögonblick har den universella toleransen en gång för alla upphört att fylla en liberal funktion: »[R]eell pacifiering [kräver] att man avskaffar toleransen innan handlingen utlöses, på kommunikationsnivån, där ord och tryckta texter och bilder kommer till användning.«³⁸

37. Göran Therborn under medverkan av Lars-Ola Borglid, Gunnar Olofsson och Rune Wiklund (red.), *En ny vänster. En debattbok* (1966).

38. Herbert Marcuse, »Repressiv tolerans« [1965], i Robert Paul Wolff, Barrington Moore och Herbert Marcuse, *Kritik av den rena toleransen* (1968), citatet på s. 132.

Marcuses teoretiska inlaga är väl värd att läsa om man hör till dem som kan uppskatta en viss sorts »total kritik«. Men som alltid i marxistiska sammanhang var kritiken bättre än recepten åt framtidens soppkök, och i händerna på 68-vänstern blev idén om den »repressiva toleransen« ett slagord som onödiggjorde varje mer aktiv och positiv befattning med tolerans i allmänhet och yttrandefrihet i synnerhet.

Hämmande för vänsterns yttrandefrihetsuppfattning under 1900-talet var förmodligen inte bara den sovjetmarxistiska barlasten och idén om det demokratiska samhällets repressiva tolerans, utan också ett ursprungligen rousseauanskt men av de jakobinska revolutionärerna övertaget begrepp om allmänviljan. Den som tror sig om att företräda allmänviljan, i vänstersammanhang ofta folkviljan, behöver inte bekymra sig om någon eventuell diskrepans mellan olika undertryckta gruppers meningar. Om man föreställer sig en vilja som är en och odelbar, kan det inte bli fråga om vare sig meningsutbyte eller sammanjämkning mellan stridiga meningar. En rousseauansk samhällsgemenskap

är fientlig mot meningsolikheter; den bygger på endräkt. Därför kunde revolutionären Robespierre skriva: »En vilja är av nöden. [...] Den måste vara antingen republikansk eller rojalistisk.«³⁹ Om det inte finns någon substantiell meningsolikhet inom folket, finns det ingen yttrandefrihet att försvara. Yttrandefriheten blir på sätt och vis lika tom på innehåll som Sverigevännernas nationella självkänsla.⁴⁰

Den *andra* möjligheten är att uppfatta demokratin och med den yttrandefriheten som en tillkämpad rättighet och en verklig historisk landvinning, om än ofullbordad, ett ännu oinfriat löfte om både delaktighet och respekt för olikheter. Den uppfattningen har varit vägledande för arbetet med detta nummer av *Fronesis*.

Vad som däremot verkar vanskligt är att uppfatta demokratins många oinfriade löften som rena lögner men att ändå framställa krav av demokratisk typ till en likaledes demokratisk motpart. Det handlar ofta om att efterlysa större synlighet för grupper som varit marginaliserade på olika livsområden, men när den strävan kombineras med ovilja

39. Maximilien de Robespierre, efterlämnad anteckning publicerad i Edme-Bonaventure Courtois, *Rapport fait au nom de la commission chargée de l'examen des papiers trouvés chez Robespierre et ses complices* (1795). Se vidare Hannah Arendt, *Om revolutionen* (2021 [1963]), kapitel 2 och 5. Jean-Jacques Rousseau utvecklar sitt begrepp om allmänviljan i *Om samhällsfördraget eller Statsrättens grunder* (2009 [1762]). Om hur många socialister som trott sig vara marxister i själva verket varit rousseauaner (bland dem E. P. Thompson och Karl Polányi), se Gáspár Miklós Tamás, »Att säga sanningen om klass« [2005], i *Fronesis* nr 40–41 (2012), s. 257–281.

40. Det vill säga att alla typer av populism som ställer folket mot eliten står för en antipluralism som är svärförenlig med ett mer kraftfullt yttrandefrihetsförsvar. Se vidare *Fronesis* nr 34 (2010).

att lyssna och diskutera försätts motparten i något som liknar en ultimativ valsituation. Det kan te sig förbryllande att delar av vänstern har slagit in på denna väg. Särskilt förbryllande ter det sig säkert för samhällsinstitutioner som formats efter demokratiska principer och för vilka yttrandefrihetens värden är centrala – lärosäten, museer, bibliotek – men som nu ser sig angripna underifrån i en annan frihets namn. Det är för dem en ny situation som de inte funnit sig till rätta med och som de hanterar räddhåget.⁴¹

Det här är svår materia, då det rör sig om något så undflyende som kulturella föreställningar om det fria meningsutbytetts värde. Jag nöjer mig med ett exempel från akademien. För ett par år sedan skrev en grupp studenter på sexologiutbildningen vid Malmö universitet ett debattinlägg i *Sydsvenskan*. Ett inkluderande och normkritiskt förhållningssätt hade länge saknats i undervisningen, menade skribenterna. Samtliga föreläsare hade varit vita. Fördomar hade fått stå oemotsagda. Utan framgång hade studenterna efterlyst postkolonial och maktkritisk litteratur som belyste sexualitetsdiskursen.

Nyligen hände det igen. En extern föreläsare inledde med en powerpoint med blackfaces och yellowfaces. Även

n-ordet nämns vid flera tillfällen. Syftet var att chockera för att visa på allvaret med stereotyper. Vi frågar oss dock; på vems bekostnad tar man sig rätten att chockera och skada med rasism oavsett intention? Vilka drabbas av rasism som »pedagogiskt grepp«? Detta förhållningssätt är ett tydligt exempel på bristande kunskap i hur rasism görs och reproduceras samt dess konsekvenser.⁴²

Gästföreläsaren i fråga, filmprofessor Mariah Larsson, bemötte kritiken i samma tidning, några veckor senare. Hon skrev att tanken med hennes föreläsning hade varit att visa hur rasistiska och sexuella stereotyper har förmedlats i bild genom historien. Hon hade velat ge studenterna verktyg att kritiskt granska och historiskt contextualisera dessa stereotyper. Syftet hade inte varit att chockera eller provocera, utan att förmedla kunskap:

Hur skall jag kunna undervisa om ett visuellt material utan att använda bilder? Hur skall vi lära oss att identifiera och analysera olika stereotyper om vi aldrig får se dem? Att utplåna dem ur akademiska sammanhang – där syftet är att man skall contextualisera och analysera – betyder ju inte att de försvinner, att den historia som har producerat dem

41. Många exempel finns i Hanno Rauterberg, *Hur fri är konsten? Den nya kulturstriden och liberalismens kris* (2019 [2018]), och Madon, *Inget är beligt* (2022).

42. Josefin Björck m.fl., »På vems bekostnad tar man sig rätten att chockera och skada med rasism?«, i *Sydsvenskan* den 24 februari 2021.

försvinner, eller att effekterna av dem försvinner.⁴³

Konflikten fördjupades när åtta sexologstudenter lämnade in en anmälan om trakasserier på utbildningen. Universitetsledningen genomförde en internutredning, som kom fram till att man borde vidta ett antal åtgärder med sikte på att liknande kontroverser inte skulle uppstå i framtiden. Bland annat pekade man på behovet av att utveckla det pedagogiska arbetet i samband med behandling av känsliga eller laddade ämnen. Två av de nu utpekade lärarna, Sara Johndotter och Aje Carlbom, var missnöjda med utredningens slutsatser. De lämnade in en 30-anmälan mot universitetsdirektören och universitetsjuristen, som, enligt deras mening, genom sin »osakliga och partiska utredning och hantering av ärendet [...] allvarligt skadat våra anseenden som universitetslärare«.⁴⁴

Parallellt med allt detta tog universitetet fram en handlingsplan, som tydligen var avsedd att tillmötesgå båda sidorna. Å ena sidan ville man värna »akademisk frihet och integritet i forskning och utbildning«, å andra sidan ville

man »[stärka] studentinflytandet« och »[utveckla] pedagogik för undervisning om komplexa och svåra samhällsfrågor«.⁴⁵ Frågan om hur den akademiska friheten ska balanseras mot studenter inflytande över undervisningens innehåll och åtgärder mot lärarnas pedagogiska oskicklighet har inget svar, men det faktum att den ändå ställdes säger något om den nuvarande politiska eller kanske politisk-psykologiska konjunkturen i en del av samhället där högerns problemformulering ännu inte slagit igenom. Den hade inte ställts om studenterna varit ungsvenskar – inte ännu, inte i dag.

Exemplet säger också något om politikens former i en politiskt uppgiven tid. Det råder en viss dageneferstämning, där vresigheten går ut över dem som borde vara ens vänner. Man grugar sig inför det arbetsamma med att förändra samhällets institutioner med konventionella politiska medel och tvivlar på utsikterna att lyckas den här gången. För att ändå resa sig ur sin vanmakt och bekräfta sin politiska övertygelse och handlingsförmåga slår man ner på enskilda individers yttranden med krav på rättelse.⁴⁶

43. Mariah Larsson, »Jag ska förmedla kunskap, inte skydda studenter från obehag«, i *Sydsvenskan* den 16 mars 2021.

44. Jens Mikkelsen, »Sexologer anmäler flera lärare för trakasserier och diskriminering – hotades med polisanmälan«, i *Sydsvenskan* den 10 maj 2021; Kim Lund, »Professorer 30-anmäler universitetsdirektören efter sexologbråk«, i *Sydsvenskan* den 27 november 2021.

45. Jessica Bloem, »Ny handlingsplan för undervisning om svåra samhällsfrågor«, nyhet på Malmö universitets webbplats den 24 september 2021.

46. Colin Crouch, *Postdemokrati* (2011 [2004]); Wendy Brown, »Moralism som antipolitik« [2002], i Brown, *Att vinna framtiden åter. Texter om makt och frihet i senmoderniteten* (2008).

Ja, allt detta låter sig sägas. Men om man vill *förstå* studenternas krav och inte bara betrakta dem som gåtfulla eller som ett utslag av ressentiment? I så fall talar mycket för att man vill protestera mot talets snedfördelning, att man vill ge röst åt historiskt marginaliserade och exkluderade grupper, att man på sitt sätt söker erkännande och vad som kan kallas »yttrandejämlikhet«. Dessa frågor utreds närmare i introduktionen till avsnittet om kultur samt i Teresa M. Bejans text längre fram i numret.

Sanning och lögn

Man skulle kunna gå längre och fråga sig: På vilket sätt är yttrandefriheten ett demokratiskt kärnvärde? Varför är det närmare bestämt viktigt med det som yttrandefriheten möjliggör – fri åsiktsbildning, offentligt samtal och kritisk debatt? De svar som har lämnats på den frågan är inlägg i en demokrati-teoretisk diskussion. De skiljer sig åt genom att lägga olika betoningar på de ändamål som yttrandefriheten tjänar, till exempel att den ger förutsättningar för rationalitet, att den är viktig för individernas autonomi, att den är ett nödvändigt villkor för medborgarnas självstyrelse eller att den främjar sanningssökande.⁴⁷ Här ska jag bara säga något om det sistnämnda argumentet, dels därför att det går tillbaka på en klassisk formulering hos John Stuart

Mill, dels därför att sanningsfrågan tycks ha fått en viss renässans genom en del av mittens debattörer som oroar sig för kunskapsresistens, filterbubblor och »postsanning«. Jag citerar Mills sammanfattning av argumentet i dess helhet:

För det *första*: Även om någon åsikt tvingas till tystnad, kan den såvitt vi vet vara riktig. Att bestrida detta skulle vara att tillmäta oss själva ofelbarhet.

För det *andra*: Även om den åsikt som nedstytas är en villfarelse, kan den dock innehålla och innehåller mycket ofta en viss grad av sanning. Och då den allmänna eller förhärskande opinionen i någon fråga sällan eller aldrig är hela sanningen, så är det endast genom kontroverser mellan olika meningar, som andra sidor av sanningen ha någon utsikt att göra sig gällande.

För det *tredje*: Det kan tänkas att den vedertagna åsikten icke blott är sann utan rymmer hela sanningen. Men om den icke får röna och verkligen röner ett intensivt motstånd, kommer flertalet av dess anhängare att omfatta den blott som en fördom med föga insikt om eller känsla för alla de förnuftsskäl, på vilka den grundar sig. Och ej nog därmed – för det *fjärde* kommer själva åsiktens innebörd att löpa fara att gå förlorad eller avtrubbas och berövas allt levande inflytande på karaktär och

47. En god översikt är Ulf Petäjä, »Yttrandefrihetens grundvalar och gränser samt dess betydelse för demokratin«, i *Statsvetenskaplig tidskrift* volym 103, nr 4 (2000), s. 343–360.

handlingssätt; den blir blott en dogm, som bekännes med läpparna, för alltid verkninglös, en död bråte som belamrar marken och hindrar att någon verklig och djupt erkänd övertygelse spirar fram ur förnuftet eller den personliga erfarenheten.⁴⁸

Mills resonemang är tänkvårt men lämnar läsaren i visst beråd om hur »sanning« ska förstås. Det har sagts att Mill företräder en »överlevnadsteori« om sanning, men frågan är i så fall hur länge en åsikt ska överleva för att befinnas vara sann – antisemitismen är bortåt tvåtusen år gammal, islamofobin kanske jämgammal med korstågen. Med tanke på sådana omständigheter, som har blivit ännu mer besvärande i postsanningens tidevarv, är det kanske inte konstigt att många av vår tids debattörer som bekymrar sig för demokratins öde misstror Mills typ av yttrandefrihetssvärmeri. Däremot har de inte upphört att intressera sig för sanningsfrågan. Mitt intryck är snarast att de överbetonar sanningens roll och underskattar den politiska konflikt-dynamiken i det offentliga mening-utbytet sammanhang.

Ett exempel är filosofen och akademiledamoten Åsa Wikforss, som i en rad artiklar och populärvetenskapliga

böcker har satt sig före att försvara det rationella kunskapssökandet gentemot populistiska påverkanskampanjer som utsätter människor för manipulation och desinformation. Wikforss betonar mycket starkt kunskap som en nödvändig förutsättning för att medborgarna i ett demokratiskt samhälle ska kunna fullgöra sina uppgifter, däribland att föra en saklig debatt inom yttrandefrihetens gränser. Villkoren för kunskap är för det första övertygelse, att man tror på ett visst påstående, för det andra evidens, att man har tillräckligt goda grunder för sin övertygelse, och för det tredje sanning, att påståendet är sant. Den allt starkare populismen, som i sina alternativa medier arbetar med falska nyheter, konspirationsteorier och desinformation, framstår i detta sammanhang som ett hot genom att skickligt appellera till vanligt folks erfarenheter, känslor och sunda förnuft gentemot ett på verklig kunskap grundat demokratiskt beslutsfattande. Den politiska lögnen har inte bara blivit mer utbredd, utan också mer accepterad. Allt fler människor tycks ha blivit faktaresistenta på så vis att de använder sitt tänkande för att skydda sina hotade övertygelser i stället för att söka sanningen. Därmed riskerar det demokratiska samtalet att bryta samman: det som sägs blir allt

---

48. Mill, *Om friheten* (1945), s. 81–82. Den svenska tryckfrihetens tidige förkämpe Peter Forsskål förband redan hundra år före Mill yttrandefrihet med sanningssökande: »Ty sanning segrar alltid, då den får med samma fördelar bestridas och försvaras« (Peter Forsskål, *Tankar om borgerliga friheten. Originalmanuskriptet med bakgrundsteckning* (2009 [1759]), paragraf 8, s. 16).

mindre förankrat i en gemensam verklighet.⁴⁹

Mycket av det som Wikforss skriver om kunskapssökande, rationalitet, självkritik och yttrandefrihet är okontroversiellt eller borde åtminstone vara det. Utifrån hennes resonemang står det exempelvis klart att en fullständig avsaknad av yttrandefrihet och fritt sanningssökande omöjliggör välgrundade meningar och välinformerat beslutsfattande, något som blir tydligt i länder som inte är demokratiskt styrda.⁵⁰ Om Rysslands president Vladimir Putin hade omgett sig med militära rådgivare och underrättelsechefer som vågade säga vad de tänkte, om dessa i sin tur hade varit bättre informerade om ukrainarnas lust att bli ryska undersåtar och om korruptionen i det ryska toppskiktet inte hade varit så omfattande skulle kanske andra beslut ha blivit fattade i Ukrainakrigets inledningskede.

Men det finns ändå skäl att fundera på hur detta slags syn på kunskap och sanning påverkar synen på yttrandefri-

heten som demokratiskt kärnvärde. För det första: i demokratiska sammanhang skyddar yttrandefriheten rätten att tala osanning. Sverigedemokraternas Björn Söder gjorde sig inte skyldig till yttrandefrihetsbrott när han påstod att Ungerns rykte som ett odemokratiskt land inte överensstämmer med verkligheten. Inte ens förra socialdemokratiska kulturministern Jeanette Gustafsdotter gjorde sig skyldig till yttrandefrihetsbrott när hon påstod att yttrandefrihetens gräns går vid spridning av desinformation.⁵¹ Sådana påståenden kan ställas inför en sanningens domstol, men inte inför en yttrandefrihetsdomstol, och om man ålade den som ska yttra sig att tala sanning skulle inte mycket bli sagt.

För det andra: i demokratiska sammanhang utgör sådant om vilket man kan ha entydigt rätt eller fel endast en del av det skyddade yttrandeområdet. Om man vill försvara Faurissons yttrandefrihet, handlar det bara till dels om hans rätt att fara med historisk osanning om gaskamrarna. Det handlar också

49. Åsa Wikforss, *Alternativa fakta. Om kunskapen och dess fiender* (2017); Åsa Wikforss tillsammans med Mårten Wikforss, *Därför demokrati. Om kunskapen och folkstyret* (2021), i vars femte kapitel yttrandefrihet diskuteras. Se vidare Nora Hämäläinen, *Är Trump postmodern? En essä om sanning och populism* (2019), kapitel 1.

50. Men också i det kapitalistiska samhällets privata näringsliv, som ju inte heller är demokratiskt styrt, och där det finns gott om folk som inte tvekar att säga: »Jag är just på väg att instämma i ditt nästa uttalande« (Åke Ortmark, *Ja-sägarna. Medlöpare och nickedockor kring Gyllenbanan, Karl XII, Kreuger och andra furstar* (2000), s. 9). Det är talande att opinionsbildare som påpekar den dåliga beslutskvaliteten i odemokratiska länder brukar tveka att tillämpa samma resonemang på det privata näringslivet; Trump var en hjälte så länge han bara var affärsman.

51. Pontus Mattsson, »Kulturministern: Rätt att stoppa ryska medier«, Sveriges Radio den 17 mars 2022.

om hans rätt att torgföra antisemitiska myter och teorier om judenhetens sammansvärjning som förvisso är osanna, men som gör honom till »förnekare« på ett djupare plan, alltså motståndare till de värden på vilka de politiska systemen byggdes i efterkrigstidens Europa. Om man vill försvara Vilks yttrandefrihet, blir det meningslöst att tala om sanning och lögn såvida man inte är troende muslim. Det kan i stället handla om hans rätt att skapa konceptuell konst, att utöva religionskritik, att bedriva satir, att undersöka toleransens gränser, att spela ut debattörer mot varandra, att uppmuntra till reflexion kring yttrandefrihetsfrågor eller helt enkelt att utsätta åskådaren för obehag. Och om man vill försvara Rojavakommittéernas yttrandefrihet, blir deras Erdoğandocka inte ett mindre viktigt inlägg i samhällsdebatten bara därför att den riktige Erdoğan inte hänger upp och ner i en lyktstolpe.

På vetenskapens område aktualiseras kunskaps- eller sanningsanspråken på ett annat sätt, i varje fall i den bemärkelsen att vetenskaplig forskning har eller bör ha ett självkorrigerande element. Men om forskarna ger olika svar på samma frågor, så är därmed inte sagt att alla utom ett är fel. Avståndet mellan deras svar sammanfaller i hög grad med avståndet mellan deras olika

perspektiv, som i humanvetenskapernas fall dessutom anläggs på en rörlig materia. Dessa olika perspektiv öppnar i sin tur politiska handlingsvägar som det kan och måste råda oenighet om. Det sistnämnda gäller också de tillämpade hårda vetenskaperna: covid-19 klassificerades som en samhällsfarlig sjukdom, men inte i alla länder samtidigt, och det fanns olika uppfattningar om hur faran i olika skeden av virusets spridning borde vägas mot demokratiskt bekymmersamma inskränkningar av rörelse- och mötesfriheten, folkhälsorisker med isolering och ojämlikhetsaspekter av distansundervisning.⁵²

För det tredje: i både demokratiska och odemokratiska länder kan även alster av konst och litteratur, den arbetande fantasins skapelser, spela en opinionsbildande och samhällsförändrande roll. Anledningen kan vara just att de kommer en djupare sanning närmare. Någon av höstmånaderna samma år som John Stuart Mill försvarade en viss sorts sanningsökande i *Om friheten* skrev den nederländske författaren Multatuli:

Är liknelsen med den barmhärtige samariten en lögn, därför att det kanske aldrig har tagits emot en plundrad resande i ett samaritiskt hus? Är parabeln om såningsmannen lögn, eftersom var man

52. Detta skulle Wikforss hålla med om: hon framhåller att oenighet inte är ett tecken på irrationalitet när kunskapsläget är osäkert, utan bekymrar sig om oenighet i frågor där motsatta meningar inte kan överbryggas genom ytterligare information; se Wikforss, *Därför demokrati* (2021), s. 244–246.

inser att lantbrukare aldrig kastar utsädet på berget? Eller [...] går det att förneka den sanning som ligger till grund för *Onkel Toms stuga*, därför att det aldrig har funnits någon Evangeline?⁵³

Utan någon som helst sakkunskap och vilja att förstå motparten blir förstås varje offentligt utbyte meningslöst eller omöjligt. Men den som uppställer en enkel motsats mellan kunskap och okunskap, sanning och lögn eller upplysningar och falskriering misskänner politikens konfliktdimension, ger en trubbig bild av vetenskapens sätt att fungera och skjuter vid sidan av konstens uttrycksområde. En sådan dualistisk världsbild är inte gynnsam för en yttrandefrihetsvänlig hållning. Och den framstår inte som välbetänkt om syftet är att omvända tvivlarna. Inte ens de mest flagranta lögnerna vinner anklang på grund av människors kognitiva oförmåga eller bekräftelsefördomar; de har uppenbarligen en psykologisk begärsdimension, en social resonansbotten och en politisk sprängkraft som det gäller att inte stå alldeles handfallen inför. Som ett exempel på sådan hand-

fallenhet kunde anföras *Dagens Nybeters* faktakoll av nyheter, som förmodligen hade den huvudsakliga effekten att självtröstandigheten växte hos liberala läsare som över huvud taget inte uppfattar sitt perspektiv på världen som ett perspektiv.⁵⁴

Ett sätt att få syn på bristerna hos den populära uppfattningen om kunskapsresistens vore att vända på resonemanget eller att pröva dess tillämplighet på en annan grupp i samhället än den som är underförstådd hos dem som är bekymrade. Man kunde då exempelvis fråga sig om vissa liberala ledarskribenters tro på den svenska marknadsskolan beror på en oförmåga att ta till sig information som strider mot de egna ideologiska övertygelserna. Om somliga av demokratins tillskyndare är benägna att svara nej på den frågan, men däremot ja på frågan om huruvida kunskapsresistens bland folkets breda lager är ett problem, tycks det som om de rör sig med dubbla måttstockar i sina krav på kunskapsinhämtning. Idén om kunskapsresistens är kanske inte så klagörande i någotdera fallet. Ett rimligare synsätt vore nog att både

53. Multatuli (pseudonym för Eduard Douwes Dekker), *Max Havelaar eller Nederländska Handelskompaniets kaffeauktioner* (1979 [1860]), s. 267–268. – Mill hade under tjugofem år, fram till 1858, arbetat för East India Company i London, medan Dekker hade tjänat den nederländska kolonialmakten i Indonesien i närmare tjugo år mellan 1838 och 1857. Av sina likartade erfarenheter drog de olika slutsatser: i sin syn på kolonialismen, de underkuvade folkens rätt att yttra sig om missförhållanden och innebörden av begreppet *sanning* skilde de sig åt i grunden.

54. *Dagens Nybeter* hade i samarbete med några andra mediehus en stående avdelning »Faktiskt« år 2018. En föregångare var gratistidningen *Metros* avdelning »Viralgranskaren«, som lanserades 2014.

somliga liberala ledarskribenter och de etablissemangsfientliga delarna av befolkningen inhämtar vissa typer av information på sina respektive håll. De förra vägleds sedan av sitt politiska motstånd mot att erkänna forskningens rön om nödvändiga villkor för en likvärdig skola, medan de senare vägleds av sitt politiska motstånd mot att erkänna experternas auktoritet.⁵⁵

Wikforss och andra liberala demokratidebattörer i vår tid tror inte att Mill hade rätt i sin förmodan att sanningen ska segra genom »kontroverser mellan olika meningar«. De tror tvärtom att sanningen löper risk att förtvina när lögnen och fördomar får stå oemotsagda, och de vill försvara den gentemot allt som skvalpar omkring på internet. När de framför sådana synpunkter utövar de den yttrandefrihet som de misstror när den utövas av lekmän. Och om man inte finner deras kunskaps- och sanningssonemang alldeles övertygande, framträder frågan om desinformation, falska nyheter och postsanning i delvis annat ljus. Aggressiva påverkanskampanjer på nätet – vare sig avsändarna är politiska partier, krigförande länder eller så kallade trollfabriker – skulle då framstå som ett hot mot yttrandefriheten inte främst på så vis att medborgarna riskerar att bli vilseledda, även om

de verkligen kan bli det. Ett påtagligt hot skulle i stället bestå i att hittills liberaldemokratiska stater får argument för yttrandefrihetsfientlig lagstiftning och att stora techbolag får inspiration till godtycklig innehållsreglering – allt under det att gräsrots skeptikerna driver på för ytterligare inskränkningar av det fria ordet.⁵⁶

Frihet och jämlikhet

Om detta är en väg som vänstern inte vill gå, blir frågan hur man skulle kunna erövra eller återerövra en positiv och optimistisk syn på yttrandefrihet. Hur skulle vänstern kunna betrakta yttrandefriheten som ett löfte snarare än ett hot? Ett svar på den frågan skulle vara att en demokratisk vänster rimligen intresserar sig för de samhällliga förutsättningarna för det fria ordets utövande, närmare bestämt alltså för sådana institutioner som kan göra det möjligt för andra grupper än de socialt och ekonomiskt privilegierade att bilda sig en mening och uttrycka den på annan plats än i tv-soffan.

En liberal yttrandefrihetsvurmare betraktar yttrandefriheten som en negativ frihet, en frihet som består i avsaknad av tvång och förbud. Om hon dessutom betraktar sig som renodlat liberal snarare än socialliberal har

55. Se vidare Siri Sylvan, »Från optimism till faktaresistens« (2021), på *Fronesis* webbplats under vinjetten »Tillbakablickar mot framtiden«; samt *Fronesis* nr 29–30 (2009).

56. Se vidare Johan Farkas och Jannick Schou, *Post-Truth, Fake News and Democracy. Mapping the Politics of Falsehood* (2020).

hon har en pessimistisk syn på staten och samhället: det är inte statens sak att ekonomiskt bispringa underfinansierade organisationer och underlätta deras möjlighet att sprida sina tankar, då fri konkurrens bör råda på idéernas marknad; det är inte prioriterat att förändra samhället i en riktning som skulle göra det möjligt för fler grupper att komma till tals och underlätta deras fria meningsutbyte, i varje fall inte mer prioriterat än att skapa maximalt goda förutsättningar för den fria företagsamheten; det är inte aktuellt att underställa det privata och halvprivata näringslivet krav på offentlig insyn, inte ens när verksamheten bedrivs med skattemedel. Lagstiftarens enda uppgift är att tillförsäkra den enskilde privatpersonen rätten att fritt yttra sig. Samhället bör helt enkelt vara inrättat så att inga formella hinder föreligger för individens möjligheter i det avseendet (även om hon kan medge att det bör finnas gränser i form av exempelvis hets mot folkgrupp, olaga hot, uppvigling och så vidare).

En demokratisk eller pluralistisk vänster måste försvara den liberala grundtanken om ordets frihet. Men man skulle *också* försöka uppfatta ytt-

randefriheten som en positiv frihet, en frihet som består i möjligheten att förverkliga en medborgerlig potential. Man skulle mena att en mer substansiell yttrandefrihet kräver offensiva samhällsliga och politiska insatser. Särskilt på tal om det vidare begreppet fri åsiktsbildning skulle man se det som nödvändigt att bygga en hållfast infrastruktur. Det handlar om de kollektiva förutsättningarna för en individuell rättighet och möjlighet: en likvärdig skola, en fungerande demokratisk offentlighet med spritt ägande, en stark offentlighetsprincip – men också, i produktions- och distributionsledet, statligt presstöd, litteraturstöd och konstnärsstöd, offentligt stöd till ideella organisationer, fristående och rikstäckande public service-inrättningar som tar sitt samhällsuppdrag på allvar och så vidare. Inget av detta skulle väl direkt öka respekten för rätten att uttrycka sig fritt, men däremot tillgången till sådant som yttrandefriheten skyddar. Kanske borde därför yttrandefrihet i denna expansiva betydelse rätteligen kallas »yttrandejämlikhet«.⁵⁷

Med det här numret av *Fronesis* vill vi bidra till att återvinna yttrandefrihetsfrågorna åt vänstern. Tanken

---

57. Ludvig Beckman, *Självrensning, yttrandejämlikhet och yttrandefrihet*, Konstnärskommitténs skriftserie 2016:2. – Jag har talat om strävan efter större »yttrandejämlikhet« dels apropå aktivistiska försök att tysta representanter för historiskt privilegierade grupper och i stället ge ordet åt representanter för olika marginaliserade grupper, dels apropå utbyggnad av yttrandeinfrastrukturen. Jag tror att den förra politiska strategin riskerar att leda till en yttrandeängslig kultur med osäkra jämlikhetsvinster, medan den senare strategin fortfarande har mycket som talar för sig.

är dels att försvara yttrandefriheten gentemot dess motståndare, dels att se närmare på några områden där det har varit eller blivit svårt att utöva den. Yttrandefrihet kommer att uppfattas på det vidaste tänkbara sätt: både som en grundlagsskyddad rättighet och som en socialt sanktionerad möjlighet; både som den enskildes rätt att larma om missförhållanden och som ett kollektivt möjlighet att komma till tals; som rätten och möjligheten att uttrycka sin mening både i tal och i skrift.

Varför yttrandefrihet? Därför att den inom sina gränser håller i gång den konflikt som är livsnerven ett demokratiskt samhälle – därför att den är medlet att spela ut motsättningar på fredlig väg.

Numrets texter

Numret är indelat i fem avsnitt, i tur och ordning »samhälle«, »offentlighet«, »akademi«, »kultur« och »sekt«. Vart och ett av dem vill säga något om situationen för yttrandefriheten och om möjliga vägar framåt, men många av texterna griper in i varandra. Syftet med de historiska och internationella utblickarna är att fördjupa bilden av det nuvarande läget i Sverige. Jag ska redan här säga något kort om det första och det sista avsnittet. Övriga teman presenteras i separata introduktioner.

Yttrandefrihetsexperten Nils Funcke skriver om yttrandefrihetens reglering i Sverige under de senaste tjugo åren. Det är ingen uppmuntrande läsning: möjligheten för staten att ta parti för en

enskild i förtalsmål har vidgats, skyddet för den som lämnar uppgift till utländska korrespondenter i Sverige har försvagats, journalistik som kräver tillgång till databaser med känsliga personuppgifter har försvårats, definitionen av olaga hot har blivit vidare och vagare, anskaffarfriheten har inskränkts och den nya lagen om utlandsspioneri gör vissa otydligt definierade gärningar straffbara även när de begås i medier som omfattas av tryckfrihetsförordningens och yttrandefrihetsgrundlagens skydd. Dessa och andra förändringar har skett »efter bristande beredning, utan tydliga motiv, utan faktaunderlag och i vissa fall utan någon närmare motivering«. Det kan noteras att lagstiftaren inte har behövt ta hjälp av Sverigedemokraterna för att driva igenom någon av dem.

Hur är det egentligen ställt med yttrandefriheten i det samhälle vi känner som kapitalistiskt – i vars privata näringsliv inga demokratiska spelregler gäller, där sekretessavtal förhindrar spridning av samhällsviktig kunskap, där visselblåsare straffas genom att förbigås vid tjänstetillsättningar, där expanderande friskolekoncerner är skyddade mot demokratisk insyn? Ämnet verkar nästan outtömligt. Vi gör ett nedslag: yttrandefriheten för anställda i privat sektor. Arbetsrättsspecialisten Friedrich Heger konstaterar att den grundlagsskyddade näringsfriheten här möter den likaledes grundlagsskyddade yttrandefriheten – och att anställdas plikt att vara lojal mot arbetsgivaren, som medför en plikt att vara tyst, ofta

kolliderar med deras rätt att framföra kritik. I fall där arbetstagare blivit uppsagda sedan de yttrat sig om missförhållanden på arbetsplatsen har de antingen bara utövat sin kritikrätt eller överträtt sin lojalitetsplikt, och i sådana ärenden har Arbetsdomstolen dömt åt bägge hållen.

Tillsammans tjänar Funckes och Hegers texter som korrektiv till en ensidigt kulturell förståelse av yttrandefrihetsfrågorna. Varje diskussion om situationen för yttrandefriheten i Sverige måste utgå från vad som faktiskt är eller kan vara otillåtet att säga (för journalisten, privatpersonen, arbetstagaren ...), vare sig gränserna har förskjutits på grund av lagstiftningsiver eller verkar svårubbade på grund av den arbetsrättsliga principen om lojalitetsplikt.

Långtgående lojalitet, det vill säga fotskrapande, servilitet och jasägeri, påträffas väl annars lite varstans, kanske mest påtagligt i politikens och näringslivets högre sfärer. Men det händer ändå att tjänaren baktalar fursten eller

blir frispråkig när denne har fallit. Den som är intresserad av de socialpsykologiska mekanismer som är verksamma i en sluten miljö som inte tolererar några inre meningsskiljaktigheter, som aktivt motarbetar alla uttryck för självständigt tänkande och som lägger beslag på den enskildes hela person studerar med fördel den politiska eller religiösa sekten. Allra sist i numret publiceras en klassisk text på detta tema från 1954 av den tysk-amerikanske sociologen Lewis A. Coser. Viktigast av allt för sekten är medlemmarnas renhet: »Alla avvikelser från sektens normer uppfattas genast som ett angrepp mot själva grundvalen för dess existens. Allt måste offras för sammanhållningens skull, och sektens sammanhållning kan bara upprätthållas om åsiktsavvikelser är uteslutna.« Om det ofta finns sprickor i regimer som förföljer åsikter och opererar med censur och sekretess, så är sekten en miljö som utradar den praktiska och personliga möjligheten att säga någonting alls.